

הרב יהודה זולדן

ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון

(ערכין לב ע"א - ע"ב)

א. רשימת ערים מוקפות חומה

במשנה שבגמרא בערכין לב ע"א :

מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורים,¹ וחקרה של גוש חלב,² ויודפת הישנה, וגמלא, וגדוד, וחדיד, ואונו, [ולוד]³ וירושלים, וכן כיוצא בהן.⁴ במדרש הלכה בספרא בהר פרשה ד, מוצגת רשימת הערים שזכרו במשנה באופן הבא:

המוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורי, וחקרה של גוש חלב, ויודפת הישנה, וגמלה הרי בגליל; וגדוד הרי בעבר הירדן; וחדיד ואונו וירושלם הרי ביהודה

הרשימה מחלוקת לשלוש קבוצות ע"פ אזורי הארץ: גליל, עבר הירדן ויהודה. בידי אבבי ורבא, שניהם אמוראים בבליים, מסורות בדבר משמעות החלוקה הגיאוגרפית הזו, כאמור בגמרא בערכין לב ע"ב:

אמר אבבי, הכי קאמר: עד גמלא בגליל, עד גדוד בעבר הירדן, וחדיד ואונו וירושלים ביהודה. רבא אמר: גמלא בגליל, לאפוקי גמלא דשאר ארצות. גדוד בעבר הירדן, לאפוקי גדוד דשאר ארצות. אינך דלא איכא דכותיהו לא איצטרך ליה.

לפי אבבי רשימת הערים הנזכרות בגליל ובעבר הירדן, מציינות נקודות גבול. כל המקומות שמדרום לגמלא או עד ממערב לגדוד היו מוקפות חומה. לפי רבא ציינו את מיקומם של ערים מסוימות במרחב הגיאוגרפי של ארץ ישראל, מאחר ויש ערים עם שם תואם במקומות אחרים בארץ. מכל מקום על פי האמור בשם רשימת הערים להן מסורת שהן מוק"ח מימות יב"ן גדולה יותר, ממה שמופיע במשנה בערכין שם, אם כי הם לא נמנו במפורש.

ר' ישמעאל בן ר' יוסי, תנא בדור החמישי, מסביר שהערים המופיעות במשנה הן ערים שעולי בבל מצאו באותה עת. כך נאמר בתוספתא ערכין [צוקרמאנדל] ה: טז, עמ' 550:

¹ הרב יחיאל בן נתן מרומי, הערוך, ערך קצרה, מפרש שקצרה זו מדינה מוקפת חומה. רש"י (ערכין שם): "קצרה- שם עיר קטנה שמוחץ לציפורי". בתלמוד ירושלמי מסופר: "מעשה שנפלה דליקה בחצר יוסי בן סימאי בשיחין וירדו בני קצרה של ציפורין לכבותה" (שבת טז, ז: טו ע"ד; יומא ח, ה: מה ע"ב; נדרים ד, ט: לח ע"ד). סיפור זה מופיע בבבלי באופן הבא: "ובאו אנשי גיסטרא של ציפורי לכבות" (שבת קכא ע"א). רש"י (שם) מפרש שהיו אילו נציגי השלטון שבאו לכבות את הדליקה. שמואל קרויס, מפרש שקצרה זהו מחנה מבוצר, מבצר castra. ראה: S. Kraus, *Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum*,¹, Berlin 1889, p. 129. יתכן שאכן זהו מקום מבוצר סמוך לציפורי שם היה מקום מושב נציגי השלטון.

² הרב יחיאל בן נתן מרומי, הערוך, ערך חקרה, מפרש שחקרה זו מצודה. מפנה לתרגום בשמואל ב ח, ז; כג, יד.

³ בדפוס וברוב כתבי היד מופיעה הרשימה ללא העיר לוד. בכת"י אוקספורד (370) OPP, 726, נוסף בין אונו לירושלים גם: "ולוד". זו כנראה גם הגירסא שהיתה בפני רש"י בפירושו למסכת מגילה ד ע"א, מהדורת אהרן ארנד עמ' 120, הכותב שהמשנה בערכין מנתה את לוד גם כן. רש"י בפירושו למסכת מגילה י ע"א, מהדורת אהרן ארנד עמ' 156 כותב שבמשנה בערכין מנו תשע ערים מוק"ח. המהרש"א (מגילה ד ע"א) מעיר שבפני רש"י היתה גירסה שונה.

⁴ על הגרסה המדויקת במשנה, מתי התחברה רשימת המקומות שבמשנה ובמדרש ההלכה, מהן המגמות בסדר כתיבתן, זיהוי המקומות, ראה: שמואל קליין, "ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון", *הזכרה לרב קוק* (עורך: י"ל מימון), ירושלים תרצ"ז, חלק ה, עמ' סז-עז; ה"ל, ארץ גליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 7-8; מרדכי אביעם, "החשמונאים בספרות חז"ל", ימי בית חשמונאי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 251-260, שם עמ' 258. לדבריו המקומות בגליל: קצרה של ציפורי, חקרא של גוש חלב, יודפת הישנה, וגמלא, "לא מן הנמנע כי רשימה זו מייצגת גם מערך של ביצורים מימי החשמונאים". דוד אדן-ביובניץ, "רשימת 'ערי חומה' והעדות הארכיאולוגית-ההיסטורית מיודפת ומגמלא", תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 449-470; ישראל רוזנסון, "ערים מוקפות חומה - רשימה אקראית או טקסט מגמתי?", סידרא, יז (תשס"א-ב), עמ' 205-215.

אמר ר' ישמעאל בן ר' יוסי: וכי אין לנו מוקפת חומה אלא אלו בלבד, הרי הוא אומר: "ששים עיר כל חבל ארגוב... כל אלה ערים בצורות חומה גבוהה" (דברים ג: ד-ה)? אלא כיון שגלו ישראל לבלב, בטלה מהן מצות ערי חומה, וכשעלו מן הגולה מצא אלו שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון וקדשום תוספתא זו לא מתייחסת לרשימה כל שהיא, ובתלמוד בבלי מייחסים את שאלת ר' ישמעאל בן ר' יוסי: "וכי אין לנו מוקפות אלא אלו בלבד" (ערכין לב ע"ב), לרשימת הערים המנויות במשנה (שם ע"א) כמוקפות חומה.

מה מאפיינה של החומה בה חלים הלכות אילו? כך נאמר במשנה שם: עיר שגגותיה חומתה [=הבתים צפופים והגגות משמשות חומה], ושאינה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון אינה כבתי ערי חומה.⁵ מה מספר הבתים המינימאלי שיהיו בעיר מוק"ח על מנת להחיל עליה דיני עיר מוק"ח מימות יב"ן? נאמר במשנה: ואלו הן בתי ערי חומה: שלש חצרות של שני שני בתים. על מנת להחיל על עיר שיש בה חומה את הלכות עיר מוקפת חומה, צריך שיהיה בה לפחות שלוש חצרות שבתוך כל חצר שני בתים.⁶

ב. ערים מוקפות חומה בספר יהושע

רשימה זו היא מדגמית. הביטויים במשנה: "כגון", "וכן כיוצא בהן", מלמדים שהיו עוד ערים. עוד לפני הכניסה לארץ, בחומש במדבר ובחומש דברים, נזכר כמה פעמים שחלק מערי ארץ ישראל היו בצורות.⁷ בספר יהושע נזכרים שמות של ערים רבות, ונזכר שיש ביניהם גם ערי מבצר.⁸ רק על חלק קטן מהן נאמר מפורשות שאילו הן ערים בצורות ומוקפות חומה: יריחו (יהושע ו: ה, כ), צור (שם יט: כט), הצדים, צר, חמת, רקת וכנרת (שם לה). אמוראים ארץ ישראלים מהדור השני, הציעו מכנה משותף לכל רשימת הערים שנזכרו בספר יהושע. כך בירושלמי מגילה א, א: רבי שמעון בן לקיש אמר: מוקפות חומה מנה. רבי יוסי בר חנינה אמר: הסמוכות לספר מנה.

לא ברור אם ר' שמעון בן לקיש ור' יוסי בר חנינה מציגים מסורת שנמצאת אצלם, או שהם מציעים פרשנות משל עצמם לרשימת הערים שמופיעה בספר יהושע. מכל מקום לדברי ר' שמעון בן לקיש כל הערים שנזכרו בספר יהושע היו מוקפות חומה. מדובר על עשרות רבות של ערים, אם כי כאמור רק על חלק מהן נאמר בפסוקים שהן היו מוקפות חומה. ניתן להסביר שר' שמעון בן לקיש התכוון רק לערים שנמנו- נספרו בספר יהושע, כערים שנחלות השבטים. בספר יהושע נזכרו שמות ערים במסגרת נחלות השבטים, ולאחר מנין קבוצת ערים נאמר בפסוק: כך וכך ערים נמנו וחצריהם. לדוגמא: "כל ערים עשרים ותשע וחצריהן" (יהושע טו, לב). הביטויים: "מוקפות חומה

⁵ ראה: בעז זיסוק, "עיר שגגותיה חומתה", ו"עיר מוק"ח מימות יב"ן" לאור הממצא הארכיאולוגי ביהודה", מחקרי יהודה ושומרון, טו (תשס"ו), עמ' 85-100. לדבריו הממצא הארכיאולוגי תואם לכתוב במקורות חז"ל.

⁶ ספרא פרשה בהר פרק ד, ד: מ' עירובין ה:ו.

⁷ במדבר יג: כח; דברים א: כח; דברים ג: ה, יד; דברים ט: א.

⁸ יהושע י: כ; יד: יב. בנחמיה ט: כה, נזכרו כיבושי הארץ בזמן יהושע, ובהם כיבוש ערי מבצר.

מנה", או "הסמוכות לספר מנה", מתייחסים אך ורק לערים שנמנו – נספרו בדרך זו.⁹ לדברי ר' יוסי בר חנינה רשימת הערים שבספר יהושע היא רשימה של ערי גבול בין השבטים או ערי גבול עם העמים האחרים שישבו בארץ. בדבריו אילו אין הבעת עמדה בשאלה האם הן היו מוק"ח או לא. ויתכן שלפי ר' יוסי בר חנינה הן לא היו כלל מוק"ח. אמנם יתכן גם שהמסורת של ר' יוסי בר חנינה היא שמדובר על ערי גבול בנוסף להיותם ערי חומה.¹⁰ במסורת של ר' יוסי בר חנינה תמכו גם רב יהודה בשמו של רב (בבא בתרא נו ע"א).

מאז כיבוש הארץ בימי יהושע בן נון עד זמן תקנת מקרא מגילה בתחילת הבית השני עברו מאות שנים, ובכל זאת מתקני התקנה קבעו שבערים להן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן יקראו מגילה בט"ו באדר. איך נשמרה המסורת אודות ערים אלה? הרב שלמה בן אדרת, הציע את ההסבר הבא:

ומסתברא לי דכל הני מילי בארץ ישראל שבזמן התקנה היו עריהם ידועות ומקובלות בידם איזו היא עיר ואיזו כרך, מפני שהיה להם לדעת מחמת דין בית בבתי ערי חומה ושלוח מצורעים.¹¹

דיני מכירת בית בבתי ערי חומה, ודיני שילוח מצורעים נהגו רק בערים מוקפות חומה. הם נהגו לאורך כל תקופת הבית הראשון, וכך נשמרה המסורת אודות הערים הללו. הרב יהוסף שווארץ הציע שהרשימה שבמשנה זו היא תוספת לאמור בספר יהושע. ברשימה שבמשנה נזכרו שמותיהן של תשע ערים בלבד, שלמעט אחת בלבד - ירושלים, אף אחת מהן לא נזכרה במפורש בספר יהושע. לדבריו, בתחילת בית שני היו ערים רבות מוק"ח בארץ אלא שהם נחרבו עם חורבן בית שני, ור' יהודה הנשיא מנה את הערים המוק"ח מימות יב"ן שהיו קיימות בזמנו שלו.¹²

ג. ייחודה של עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון

מה מיוחד בערים מוק"ח מימות יב"ן? התורה העניקה מעמד ייחודי לבית בעיר מוקפת חומה בארץ ישראל, באשר לאופן מכירתו, ועל האפשרות לגאול אותו. בית בעיר מוקפת חומה, אפשר למכרו ולגאלו מיד הקונה בתוך שנה תמימה בלבד, ובכל עת שירצה המוכר במהלך אותה השנה. אם לא יעשה כן עד תום השנה, יהיה הבית חלוט ביד הקונה לצמיתות, וגם בשנת היובל לא יחזור הבית לידי המוכר (ויקרא כה, כט-ל). האפשרות הראשונה למימוש ויישום צו זה, היתה מעת כניסת עם ישראל לארץ תחת מנהיגותו של יהושע בן נון, ומכאן השם: "ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון". בתוספתא (כלים (בבא קמא) [צוקרמאנדל] א, יד, עמ' 570) ובמשנה כלים (א, ז) נאמר בשמו של ר' מנחם בן יוסי שישנן עוד שתי הלכות ייחודיות לערים אילו: "שמשלחים מתוכן את המצורעים",¹³ ומסבבין לתוכן מת עד שירצו, יצא אין מחזירין אותו" עם גלות בית ראשון בטל המעמד המיוחד של אותן ערים מוקפות חומה מבחינת קדושתן וההלכות הייחודיות הנהוגות בהן. אך אם תחילת הבית השני, בעקבות נס פורים קבעו חכמים שבעיר מוק"ח יקראו מגילה בט"ו באדר כך במשנה בשקלים א, א:

⁹ כך פירש הרב אפרים אריאל בוקוולד, קרית אריאל, בני ברק תשס"ח, ע' שיב-שיג.

¹⁰ כך הציע הרב אריה ליב יעלין, פירוש יפה עינים, בבא בתרא נו ע"א. וכן הפני משה וקרוב העדה בירושלמי שם.

¹¹ הרב שלמה בן אדרת, רשב"א, חידושים למסכת מגילה, מהדורת הרב ישראל דמיטרובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' עג-עד.

¹² הרב יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"ב, סימן ב, דף ו ע"ב-ז ע"ב, ח ע"ב-ט ע"א.

¹³ נזכר גם: בתוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ז, יד-טו, עמ' 555; ספרא מצורע פרשה ו פרק ד.

בחמשה עשר בו [=באדר] קורין את המגילה בכרכין.

במשנה במגילה א, א מופיע הזמן בו קראו במוקפות חומה, והזמן בו קראו במקומות פרוזים :
כרכין המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר, כפרים ועיירות גדולות
קורין בארבעה עשר.¹⁴

כרכים מוקפים חומה מימות יב"ן קוראים בט"ו באדר, כפרים ועיירות גדולות, שהם כנראה
מקומות ללא חומה, או מוקפות חומה אך לא מימות יב"ן, קוראים ב"ד באדר.¹⁵ בפסוקי המגילה
מודגש זמן קריאת המגילה ב"ד באדר בערים פרוזות, והאמורא רבא דייק מתוך הפסוק, שבערים
מוק"ח קוראים ע"פ תקנת מרדכי בט"ו באדר.

התנא של המשנה הפותחת את מסכת מגילה קבע שמדובר בערים מוק"ח מימות יב"ן. אך
בתוספתא במגילה [ליברמן] א: א, עמ' 343 מופיע עמדות אחרות:

כרכים המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר.

ר' יהושע בן קרחה אומר: מימות אחשורוש.

אמר ר' יוסה בן יהודה: היכן מצינו לשון הבירה שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון?

אלא "משפחה ומשפחה מדינה ומדינה עיר ועיר" (אסתר ט: כח)..
בתלמוד ירושלמי מגילה א, א, מסוכמת מחלוקתם של שלושת התנאים כך:

תלתא תניין תנייא. קדמיא סבר מימר מימות יהושע בן נון. תנייא אחרייא סבר מימר
מימות אחשורוש. תנייא אחרייא סבר מימר עיר מכל מקום. נמצאתה אומר: רבי יהושע
בן קרחה ורבי יוסי בי רבי יהודה שניהם אמרו דבר אחד. אלא שזה למד מטעם אחד, וזה
למד מטעם אחד.

המכנה המשותף בין ר' יהושע בן קרחה לבין ר' יוסי בר יהודה הוא שהם מציעים הסבר לאופייה
של עיר מוקפת חומה בהתאם לזמן התרחשות המגילה או בהתאם למציאות קיומית שבכל שנה,
ולדברי שניהם חייבת להיות חומה לעיר בעת קריאת המגילה.¹⁶ בעוד שהתנא הראשון קושר את
פורים הנחוג ביום ט"ו באדר, לפרק זמן היסטורי – חומות עיר מימות יהושע בן נון. כך גם
התקבלה ההלכה.¹⁷

ד. חידוש המסורת אודות עיר מוקפת חומה

ר' ישמעאל בן ר' יוסי טען שאפשר לשחזר מסורת של עיר מוקפת חומה:

¹⁴ כך היא מילה מיונית - כרכס. הרב יחיאל ב"ר נתן מרומי, הערוך, ערך כרך, הפנה לתרגום אונקלוס על הפס':
"ערים גדולות ובצורות" (דברים ג, ה): " כל אלן קרוין כרכין מקפן שור". המילה כפר, מופיע פעם אחת במקרא:
"וכפר העמונה" (יהושע יח, כד). בערוך, כפר, מפנה לתרגום אונקלוס לפס': "וישלח משה לרגל את יעזר וילכדו
בנותיה" (במדבר כא, לב) - "וכבשו כפרנהא".

¹⁵ הכפר הוא מקום קטן מאד שלא ניתן לקבץ בו עשרה למנין, ועיר היא מקום גדול יותר. עיר שאין בה חומה מימות
יב"ן יקראו בה מגילה ב"ד באדר. על גודל הכפר והעיר, ראה: שי אפלבוים, "הכפר בארץ ישראל בתקופה הרומית",
התקופה הרומית בארץ ישראל, תל אביב תשל"ג, עמ' 131-135 יעקב זוסמן, "כתובת הלכתית מבית שאן - סקירה
מוקדמת", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 106, הע' 104; זאב ספראי, "בשולי הכתובת ההלכתית מרחוב", ציון, מב
(תשל"ז), עמ' 19-22; הנ"ל, "לדמותו של הכפר הקטן בתקופת המשנה והתלמוד", הקונגרס העולמי למדעי היהדות
(תשמ"ד), חטיבה ר, עמ' 17-21; הנ"ל, "הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", ירושלים
תשנ"ה, עמ' 21-41; הנ"ל, "הכפר ביהודה", הכפר הקדום בארץ ישראל (עורכים: ש' דר, וז' ספראי), תל-אביב תשנ"ז,
עמ' 14-15; שמואל וזאב ספראי, משנת ארץ ישראל – מגילה, ירושלים תש"ע, עמ' 375-391.

¹⁶ ש' ליברמן, תוכ"פ-סדר מועד, עמ' 1123.

¹⁷ על הסיבה בגללה שהגדרת עיר מוקפת חומה היא מימות יב"ן, ראה מאמרי בספרי: "דין ערים המוקפות חומה –
כבוד וזכרון לארץ ישראל" מועדי יהודה וישראל, עמ' 309-322.

ולא אלו בלבד, אלא כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה.¹⁸

לדברי ר' ישמעאל בן יוסי, רשימת הערים להן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן פתוחה, ואם יסתבר בדרך כלשהי, שלערים נוספות יש מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן, הרי שיש להחיל בהן את המצוות הייחודיות הנוהגות בערי חומה: "שילוח מצורע, וקריאת מגילה בחמשה עשר, והבית חלוט בה לסוף שנה" (מגילה י ע"ב רש"י ד"ה כל).¹⁹ ר' ישמעאל לא הסביר כיצד ניתן לחדש מסורת, לאחר שעברו שנים רבות מאז עלית עולי בבל לארץ.

על מנת לקבוע שמקום מסוים היה מוק"ח בימות יב"ן, אין צורך בקיומה של חומה או שריד ממנה. על הפסוק: "אשר לוא חומה" (ויקרא כה, ל) נדרש כך:

רבי אליעזר בר' יוסי אומר: "אשר לוא חומה" - אף על פי שאין לו עכשיו, והיה לו קודם לכן.²⁰

הכתיב בפסוק הוא: "אשר לוא חומה", אך הפירוש הוא במשמעות: אשר לו חומה. מעמדה של עיר כעיר מוק"ח הוא גם אם אין לה חומה עתה. כמובן שנוכחות של חומה או שריד ממנה יכול לסייע, אך אין זה תנאי.

ה. רשימת הערים במשנה - זיהויים ומקרא מגילה

מה ידוע לנו על זיהויים של המקומות שזכרו במשנה ועל זמן מקרא מגילה בהם?

ציפורי

רבי יהודה הנשיא התגורר בסוף ימיו בציפורי (ירושלמי כתובות יב: ג; בבלי כתובות קג ע"ב), והוא בודאי הכיר את הנהוג בה לגבי זמן מקרא מגילה, אך בספרות התנאים וגם אח"כ בספרות האמוראים לא נזכר דבר באשר למקרא מגילה בט"ו באדר בציפורי.²¹ אמנם בתוספתא (מגילה ב, ד) מופיע דיון אודות מקרא מגילה בלילה בשל מעשה שאירע בציפורי, אך לא נאמר שם אם קראו את המגילה בליל י"ד באדר או בליל ט"ו באדר.

רבי יוחנן, אמורא ארץ ישראלי בדור השני, מוסר מסורת בשם של זקנים, שרקת הנזכרת במקרא בנחלת שבט נפתלי כעיר מבצר (יהושע יט, לה) היא ציפורי: "ולמה נקרא שמה רקת - משום דמידלייא כרקתא דנהרא" (מגילה ה ע"ב ו ע"א). ציפורי גבוהה ויושבת בראש ההר, כמו שפת הנהר הגבוה מהנהר עצמו. זו דרשה על שם המקום בשפה הארמית המלמד על הטופוגרפיה

¹⁸ ת' ערכין [צוקרמאנדל] ה: טז, עמ' 550.

¹⁹ רש"י (בי' שבועות טז ע"א ד"ה כל המצות האלו) כתב: "מצות בתי ערי חומה ושילוח מצורעים ושאין עושים מגרשיהן שדה", ולא הזכיר קריאת מגילה. אך אין ללמוד מכאן שרש"י חזר בו או סותר את דבריו. הגמרא במסכת שבועות שם לא עסקה כלל במקרא מגילה ולכן לא היה צורך להזכיר זאת, בעוד שהגמרא במסכת מגילה עסקה כמובן בעניינים הקשורים למקרא מגילה, ולכן רש"י ציין זאת. אמנם הסוגיה המסוימת (בי' מגילה י ע"א- ע"ב) שם הזכיר זאת רש"י, לא עסקה כלל בעניינים הקשורים למקרא מגילה.

²⁰ בי' מגילה ג ע"ב; בי' ערכין לב ע"א.

²¹ בתלמוד בבלי (בי' מגילה ה ע"א-ע"ב) מסופר על רבי יהודה הנשיא שנטע נטיעה בפורים ורחץ בקרונה של ציפורי ב"ז בתמוז. הנחת הגמרא היא שהנטיעה בפורים היתה בטבריה, ומוסבר שם שרבי נטע את הנטיעה ב"ז באדר, מאחר שבט"ו באדר לא נוטעים נטיעות. היה ניתן להציע פירוש דומה לסוגיה שם בהנחה שהנטיעות הללו היו בציפורי, שהרי אף היא מוק"ח מימות יב"ן. כתבו על כך הרב יהושע וואלק, פני יהושע מגילה שם, וכן הרב יהודה לייב מגור, חידושי שפת אמת למגילה שם. הרב ראובן מרגליות, "לתולדות ר' יהודה הנשיא" סיני, לט (תשט"ז), עמ' רפב-רפג, מסביר שקושיית הגמרא: "והא רבי בטבריה הו"י" היא ש"גם בהיותו בציפורי כעדותו הנאמנה של ר' חנינא, הן לחגיגת פורים, נחשב כאילו הוא בטבריה", זאת מפני שהמרחק בין ציפורי לטבריה הוא י"ח מיל (י' תענית ד: ה, סט ע"א), ומרחב ראייה של אדם בינוני הוא עד ט"ז מיל (בי' בכורות נד ע"ב). אך "מידת שטח הראות הוא בקווי אוויר, שזהו קצר הרבה משטח שביל במקום מעלות ומורדות, בקו ראות אווירי נבלע השיפוע, ובכן ראו בצפורי את טבריה ומטבריה את ציפורי". לפי הזיהוי המקובל של ציפורי והמצאות הטופוגרפית המוכרת לנו כיום, לא ניתן כלל לראות מטבריה את ציפורי, וגם מציפורי לא ניתן את טבריה העתיקה הנמצאת בשיפולי ההרים הסמוכים לים כנרת.

של ציפורי ביחס לכנרת, אך לא בשל דרשה זו נקרא המקום בשם רקת. אמוראים אחרים חלקו על המסורת של ר' יוחנן (מגילה שם). לדברי רבא, רקת היא שמה הקדום של העיר טבריה ולא שמה הקדום של ציפורי. לדברי זעירא שמה הקדום של העיר ציפורי הוא קטרון הנזכרת בספר שופטים (שופטים א: ל). מכל מקום גם אם ציפורי היא איננה שמה האחר של העיר רקת או כל עיר אחרת הנזכרת בספר יהושע, לעולי בבל היה מסורת על היותה עיר מוק"ח מימות יב"ן.²² לא מצאנו עדויות מתקופות מאוחרות על מקרא מגילה בציפורי בט"ו באדר.

גוש חלב

גוש חלב נמצאת במזרח הגליל העליון, קרובה לעיר צפת (שם הכפר הנמצא כיום סמוך לעתיקות המיוחדות כעתיקות גוש חלב הוא: גיש. ישוב נוצרי מארוני). היא נזכרת פעמים רבות בספרות תנאים ואמוראים, וידוע על יישוב יהודי במקום עד המאה ה-19. יש במקום קברים יהודיים ושריד של בית כנסת עתיק. על מקרא מגילה בגוש חלב מעיד הרב אשתורי הפרחי:

ואני בבואי אל הארץ הקדושה בחסד עליון שמעתי כי בגוש חלב היו קורין המגלה י"ד

וט"ו, דאלו במקומות המסופקים הדין הוא כך.²³

הרב אשתורי הפרחי מקבל את מנהג יושבי גוש חלב לקרוא ב"ד ובט"ו באדר, אם כי היא מזוהה במשנה בוודאות כעיר מוק"ח מימות יב"ן. יתכן שליושבי גוש חלב באותה העת לא היה ברור שמקומם זהה לגוש חלב הנזכרת במשנה כמקום שעולי בבל זיהו כעיר מוק"ח מימות יב"ן. אין לנו מידע על הזמן בו קראו מגילה בתקופות מאוחרות יותר.²⁴

יודפת, גמלא, גדור

יודפת העתיקה (חירבת שיפת) ממוקמת על גבעה נמוכה בלב רכס הרי יוטבת שבמרכז הגליל התחתון סמוך למושב יודפת.²⁵ גמלא נמצאת במרכז ברמת הגולן. בשני המקומות הללו לא התיישבו יהודים לאחר המרד הגדול. אין בידינו מידע על זמן מקרא מגילה במקומות הללו.²⁶ גדור היא עיר בעבר בירדן.²⁷ אין בידינו מידע על זמן מקרא מגילה בגדור.

חדיד, אנו

²² צביקה צוק, "ציפורי וסביבתה", אריאל, 109, (תשנ"ה), עמ' 100, מציין את המשנה בערכין טו, אך לדבריו בחפירות ארכיאולוגיות אין ממצאים מתקופת יהושע בן נון. נמצאו ממצאים מתקופת ברזל השניה והתקופה הפרסית. לדבריו, אזכור העיר ציפורי במשנה נועד לתת זכות אבות לשבי בבל על אדמת ציפורי.

²³ הרב אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, חלק א, עמ' קסד-קסה.

²⁴ ברשימות של מסע בפלסטינה של ר' שמואל ב"ר שמעון שהוא קיים בראשית המאה ה-13 הוא כתב: "משם הלכנו לגוש חלב, ועל פני העיר מצאנו קבר שמעיה ואבטליון ובצידם קבורים אדרמלך ושראצר בני סנחריב שהתגירו ובאו לארץ ישראל, ועמדנו שם ועשינו פורים" (שרגא שולץ, "מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון", הצופה לחכמת ישראל, שנה יד, בודפשט תר"ץ, עמ' 77-78). אך הוא איננו כותב באיזה תאריך הם ציינו את פורים.

²⁵ מוטי אביעם, "יודפת – חשיפתה של עיר יהודית בגליל מימי הבית השני והמרד הגדול", קדמוניות, לב (1999), עמ' 92 – 101. המקום שנחשף מזוהה על ידו כיודפת הישנה הנזכרת במשנה בערכין.

²⁶ על זיהויה של גמלא, ראה: שמואל קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 163-165. לעומתו: שמריהו גוטמן, ויואל רפל, גמלא עיר במרד, תל אביב תשנ"ד, עמ' 58-61. על הממצאים הארכיאולוגיים בה, ראה: האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (עורך: אפרים שטרן), כרך א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 342-348; שמריהו גוטמן, שם, עמ' 79-180. דוד אדן ביוביץ', (לקמן הע' 24).

²⁷ גדור נזכרת גם כהר בו היו משיאין משואות (ת' ראש השנה א: יז). בן ציון סגל, הגיאוגרפיה במשנה, עמ' 57, מזוהה אותה עם תל-ג'אדור הסמוך לעיר א-סלט, במרכז הרי עבר הירדן. אך יהושע הורוויץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינא תרפ"ג, עמ' 190, מסתפק בזיהוי זה. לטענתו יתכן ויש לזהות את המקום בכפר גדידה הנמצא לצפון ודי יבס (ואדי יבס) ומחנים. על יודפת וגמלא כערים מוקפות חומה: דוד אדן ביוביץ', "רשימות 'ערי חומה' והעדות הארכיאולוגית - ההיסטורית מיופת וגמלא", תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 449-470.

כאמור חדיד אונו אינן נזכרות בספר יהושע, אך הן נזכרות ברשימת הערים בהם יושבים עולי בית שני (עזרא ב: לג; נחמיה ז: לו; יא: לד-לה). כאמור הן נזכרות ברשימת המשנה (מ' ערכין ט:ו) לענין דין בתי ערי חומה, והן הערים היחידות שנזכרות בסוגיית הירושלמי והבבלי במסכת מגילה כערים מוקפות חומה מימות יב"ן גם לענין מקרא מגילה. מי שמזכיר אותן הוא ר' יהושע בן לוי אמורא ארץ ישראל בדור הראשון, שהיה תושב לוד והכיר את המסורת באזור (י' מגילה א, א: ע ע"א; ב' מגילה ד ע"א). אין בידינו מידע לגבי קריאת מגילה בחדיד ובאונ.²⁸

לוד

כאמור, ר' יהושע בן לוי שהיה תושב לוד, מזכיר שלוד היתה מוק"ח מימות יב"ן (י' מגילה א, א: ע ע"א; ב' מגילה ד ע"א). בידי ר' אלעזר מסורת שלוד ואונן היו מוק"ח בימות יב"ן, הן חרבו בימי פילגש בגבעה, ואח"כ בנה אותה אלפעל (דברי הימים א ח: יב), ושוב נפלה החומה, ואסא מלך יהודה חיזקה (דברי הימים ב יד: ו) (י' מגילה א, א: ע ע"א; ב' מגילה ד ע"א).²⁹ מדובר על ערים בשפלת יהודה שחלקן היו קרובים זה לזה: "אמר ר' יעקב בן דוסתאי: מלוד לאונן שלשה מילין" (ב' כתובות קיא ע"ב)."

מלבד דבריו של ריב"ל שלוד היא עיר מוק"ח גם לענין מקרא מגילה, אין בידינו עדויות באשר לזמן מקרא מגילה בעיר לוד

ר' יהושע בן לוי הציג מסורת לפיו גם גיא החרשים מוק"ח מימות יב"ן (י' מגילה א, א: ע ע"א; ב' מגילה ד ע"א). מקום זה נזכר בפסוק בספר נחמיה יחד עם אונן ולוד (נחמיה יא: לה). רבי חנניה, אמורא ארץ ישראל בדור החמישי, הביא בשמו של רבי פינחס אמורא ארץ ישראל בדור הרביעי: "לוד ואונן, הן הן גיא החרשים" (ירושלמי שם).³⁰

ו. חידוש מסורות אודות ערים מוק"ח מימות יב"ן

כאמור רשימת הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון שבמשנה (מ' ערכין ט:ו) היא מדגמית. ר' ישמעאל בן ר' יוסי טוען שאפשר לשחזר מסורת של עיר מוקפת חומה:

²⁸ מזרחית למושב חדיד שקם לאחר מלחמת השחרור, יש תל הנקרא תל חדיד. בן ציון סגל, הגיאוגרפיה במשנה, עמ' 93-94, כתב שבתל נתגלו קברים קדומים, בורות מים, פסיפס עם כתובת יוונית. בשנת תרע"ג פרסם הרב אברהם יעקב אורלינסקי מכתב ובו שאלה ששאל אביו הרב אהרון אורלינסקי, רבה של פתח תקוה, אודות זמן מקרא מגילה ביהוד, הנמצאת צפונית ללוד ואונן המיוחסות כערים מוק"ח מימות יב"ן. הוא משער שאכן זו אונן העתיקה, מאחר והוא מדד את המרחק בין המקום אליו מתייחסים כלוד העתיקה לבין המקום אליו מתייחסים כאונן העתיקה והמרחק הוא כג' פרסאות, וזה תואם לאמור בתלמוד (ב' כתובות קיא ע"ב). הראי"ה קוק (אגרות הראי"ה, חלק ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קה) הגיב על הדברים הללו, והציע שכפר עאנא הוא כפר אונן, ואילו אונן היתה בין כפר אונן ללוד (בשטח שדה התעופה של היום). על זיהוי מיקומם של אונן וחדיד, ראה: יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט, עמ' 139, 162-164, 425. אונן מזוהה עם הכפר עאנא כיום בין אור יהודה לנוה מונסון. ראה עוד: עקיבא מרדכי פרידמן, "אונן- ידיעות חשובות מכתבי הגניזה הקהירית", בין ירקון ואילון (עורך: ד' גרוסמן), רמת גן תשמ"ג, עמ' 73-86, המציין את אזכור אונן בחז"ל ושהיא מיוחסת כעיר מוק"ח מימות יב"ן.

²⁹ על פרשנות הפסוקים, סדר בנית הערים ועל ידי מי, יש גרסאות שונות. בתשובות הגאונים - גאונים קדמונים סימן עח, מופיעה תשובה של רב האי גאון בענין, והיא נידונה בהרחבה על ידי ירחמיאל ברודי, "ספרות הגאונים והתקסט התלמודי", מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים (עורכים: יעקב זוסמן, דוד רוזנטל), חלק א, ירושלים תש"ן, עמ' 264-265; ישעיהו מאורי, "מדריש חז"ל כעדות לחילופי נוסח במקרא: תולדות המחקר ויישומו במהדורת 'מפעל המקרא'", עיוני מקרא ופרשנות, ג (תשנ"ג), עמ' 267-286.

³⁰ מנשה הרצל, "גי החרשים- חרושת העץ והמתכת בימי המקרא", קדמוניות נופי ארץ ישראל, אור יהודה תשס"ה, עמ' 205-206, אסף הצעות של מספר חוקרים המזהים את גי החרשים במקומות שונים באזור לוד ואונן. לדבריו, גי החרשים איננו שם ישוב, אלא מקום מלאכתם של חרשי המתכת. יתכן שלה התכוון ר' חנניה המזהה את לוד ואונן עם גי החרשים.

ולא אלו בלבד, אלא כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה, ושקדשום מכאן ואילך כל המצוה הזאת נוהגת בה (ת' ערכין [צוקרמאנדל] ה: טז, עמ' 550)

רשימת הערים פתוחה, ואם יסתבר בדרך כלשהי, שלערים נוספות יש מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן, הרי שיש להחיל בהן את המצוות הייחודיות הנוהגות בערי חומה: "שילוח מצורע, וקריאת מגילה בחמשה עשר, והבית חלוט בה לסוף שנה" (ב' מגילה י ע"ב רש"י ד"ה כל).³¹ הוא לא הסביר כיצד ניתן לחדש מסורת, ואיך יתכן שלאחר שעברו עוד שנים רבות מאז עליית עולי בבל לארץ, יהיה ניתן לחדש מסורת על עיר שהיא היתה מוק"ח מימות יב"ן. על מנת לקבוע שמקום מסוים היה מוק"ח בימות יב"ן, אין צורך בקיומה של חומה או שריד ממנה. על הפסוק: "אשר לוא חומה" (ויקרא כה: ל) נדרש בגמ' במגילה ג ע"ב; ערכין לב ע"א: רבי אליעזר בר' יוסי אומר: "אשר לוא חומה" - אף על פי שאין לו עכשיו, והיה לו קודם לכן.

הכתיב בפסוק הוא: "אשר לוא חומה", אך הקרי הוא במשמעות: אשר לו חומה. מעמדה של העיר כעיר מוק"ח הוא גם אם אין לה חומה עתה. כמובן שנוכחות של חומה או שריד ממנה יכול לסייע, אך אין זה תנאי. מה שיכול להעניק למקום מסוים מעמד של עיר מוק"ח הוא מסורת אודות המקום, אם כי לא ידוע לנו על בסיס מה יהיה ניתן לקבוע מסורת כזו.

³¹ רש"י (שבועות טז ע"א ד"ה כל המצות האלו) כותב: "מצות בתי ערי חומה ושילוח מצורעים ושאיין עושים מגרשיהן שדה", ולא הזכיר קריאת מגילה. אך אין ללמוד מכאן שרש"י חזר בו או סותר את דבריו. הגמרא במסכת שבועות שם איננה עוסקת כלל במקרא מגילה ולכן לא היה צורך להזכיר זאת, בעוד שהגמרא במסכת מגילה עוסקת כמובן בענינים הקשורים למקרא מגילה, ולכן רש"י ציין זאת. אמנם הסוגיה המסוימת (מגילה י ע"א- ע"ב) שם הזכיר זאת רש"י, איננה עוסקת כלל בענינים הקשורים למקרא מגילה.